

בטחון והשתדלות - שיטת הרמב"ן

פתיחה

- א. הנהגת ה' בניסים נסתרים
- ב. אין סומכים על הנס
- ג. 'התורה לא תסמוך דיניה על הנס'
- ד. האם סומכים על נס נסתרי?
- ה. מי יכול לסמוך על נס נסתרי?
- ו. 'שמא יגרום החטא'
- ז. 'היה לך לעוזרני'

פתיחה

המתח בין הבטחון בה' לעשייה האנושית תופס מקום מרכזי בעיצוב עולמו הרוחני של היהודי. מצד אחד עומדת תפיסה השוללת כמעט כל עשייה אנושית ודורשת בטחון גמור בה', ומנגד עומדת התפיסה השוללת לחלוטין את ההסתמכות על הנס, ותובעת עשייה ופעולה אנושית כאילו אין התערבות אלוהית בעולם, מתוך אמונה שה' עוזר רק לעוזרים לעצמם.

נראה שאלו ואלו יכולים לתלות את שיטתם ברמב"ן. מצד אחד ניתן להביא את דבריו המפורסמים של הרמב"ן בענייני רפואה¹: "והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים לא יתנהג עניינם בטבע כלל, לא בגופם, ולא בארצם, לא בכללם, ולא ביחיד מהם, כי יברך השם לחמם ומימם, ויסיר מחלה מקרבם, עד שלא יצטרכו לרופא ולהשתמר בדרך מדרכי הרפואות כלל... אבל הדורש השם בנביא - לא ידרוש ברופאים, ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון השם...". מהם נראית לכאורה שלילת העשייה האנושית; ומנגד פעמים רבות כותב הרמב"ן שאין לסמוך על הנס, כלומר שעל האדם לפעול, לדוגמה²: "...היו משה והנשיאים צריכין לדעת מספר חלוצי צבא המלחמה... כי התורה לא תסמוך על הנס שירדוף אחד אלף..."

- 1 ויקרא כו, יא.
- 2 במדבר א, מה.
- 3 ויקרא שם.

במאמר זה ננסה לברר את שיטת הרמב"ן, כפי שעולה מפירושו לתורה ומשאר כתביו.

א. הנהגת ה' בניסים נסתרים

נראה שכדי להבין את שיטת הרמב"ן בנושא הבטחון וההשתדלות, יש לעמוד בקצרה על שיטתו בנושא הנהגת ה' את העולם. הרמב"ן מדגיש מספר פעמים שה' מנהיג את העולם בניסים נסתרים³: "...וכבר בארנו כי כל אלה הברכות כולם ניסים, אין בטבע שיבואו הגשמים ויהיה השלום לנו מן האויבים ויבא מורד בלבם לנוס מאה מפני חמישה בעשותנו החוקים והמצוות, ולא שיהיה הכל היפך מפני זרענו השנה השביעית. ואף על פי שהם ניסים נסתרים, שעולם כמנהגו נוהג עמהם, אבל הם מתפרסמים מצד היותם תמיד, לעולם, בכל הארץ. כי אם הצדיק האחד יחיה, ויסיר ה' מחלה מקרבו, וימלא ימיו - יקרה גם זה בקצת רשעים; אבל שתהיה ארץ אחת כולה, ועם אחד תמיד, ברדת הגשם בעתו, ושובע, ושלוה, ושלוה, ובריאות, וגבורה, ושברון האויבים, בעניין שאין כמוהו בכל העולם - יודע לכל כי מאת ה' היתה זאת... והיפך זה יהיה בקלות, בעונשי הארץ שאמר ונתתי את שמיכם כברזל, ועונשי החולי כמו שאמר וחלאים רעים ונאמנים, שיקולל המאכל ויחליא, ויתפרסם הנס בהיותו תמיד קיים בכלום...". כלומר יד ה' פועלת בעולם בכל המישורים - בכלכלה, בבטחון, ברפואה וכד', אך בפעולה זו לא ניתן להבחין במבט על מאורע בודד, אלא רק מתוך בחינה של מאורעות רבים לאורך זמן. דרך העולם היא שלעמים ולפרטים יש תקופות של הצלחה כלכלית ובטחונתית ולעומתן תקופות של ירידה, אבל רק אצל עם ישראל קיימת התאמה בין מצבם הרוחני ומצבם הגשמי. לתופעה זו אין שום הסבר הגיוני, וניתן להבינה רק מתוך הבנה שיד ה' פועלת בעולם באופן סמוי - נס נסתר⁴.

המצפה לניסים גלויים שיוציאו אותו מצרותיו וקשייו, הרי הוא מצפה לפעולה המנוגדת לדרך הנהגת ה' את העולם. וזהו העיקרון, המופיע מספר פעמים ברמב"ן, שאין סומכים על הנס. הנס הגלוי הוא תופעה נדירה וחד פעמית הבאה רק לצורך מיוחד, לדוגמה לצורך הוכחת השגחת ה' בעולם⁵. כך מתבאר מדברי הרמב"ן בעניין חשיבות הזכרת יציאת מצרים⁶: "האותות והמופתים הגדולים עדים נאמנים באמונת הבורא ובתורה כולה. ובעבור כי הקב"ה לא יעשה אות ומופת בכל דור לעיני כל רשע או כופר, יצווה אותנו שנעשה תמיד זיכרון ואות לאשר ראו עינינו, ונעתיק הדבר אל בנינו, ובניהם לבניהם, ובניהם לדור אחרון..."

4 הרמב"ן חוזר על דברים אלו מספר פעמים. בשמות ו, ב ו-יג, טז, וכן בבראשית מו, טו ו-יז, א, בהקדמה לפירושו לאיוב וכתבי הרמב"ן ח"א עמ' יח מהדורת מוסד הרב קוק, בדרשת תורת ה' תמימה (כתבי הרמב"ן ח"א עמ' קנג-קנד) ועוד.

5 ראה עוד בענין זה בדברי הרמב"ן בדברים כ, ט, מובאים להלן בפרק הבא.

6 שמות יג, טז, וראה בדומה בדרשת תורת ה' תמימה (כתבי הרמב"ן ח"א עמ' קט).

ב. אין סומכים על הנס

מספר פעמים אומר הרמב"ן שאין סומכים על הנס; משמעות הדבר היא שעל האדם לעשות את ההשתדלות המרבית מבלי לצפות לנס, ואם ה' יסייע בידו - תושלם הפעולה בידי שמים גם במה שמעבר לכוחו של האדם.⁷

הרמב"ן עומד על עקרון זה לראשונה ביחס לנס. הוא מקשה⁸ כיצד יכלה להכיל התיבה את כל החיות ומזונם, הרי "לא תכיל אותם התיבה הזאת, ולא עשר כיוצא בה?" והוא עונה: "אבל הוא נס, החזיק מועט את המרובה". מוסיף הרמב"ן ומקשה: "ואם תאמר, יעשנה קטנה ויסמוך על הנס הזה?" על כך עונה הרמב"ן שתי תשובות, שהשניה שבהם היא הנוגעת לענייננו: "...עשו אותה גדולה למעט בנס, כי כן הדרך בכל הניסים שבתורה או בנביאים לעשות מה שביד אדם לעשות, והשאר יהיה בידי שמים...". כלומר אע"פ שהמציאות שהתיבה תכיל את כל החיות ומזונם היא מציאות ניסית בין אם התיבה קטנה ובין שהיא עצומה, לא יכול היה נח להסתפק בתיבה קטנה, אלא חובתו היתה לבנות תיבה גדולה מאוד כדי "למעט בנס"; גם כשהאדם יודע שעתיד ה' לעשות עמו נס הוא חייב לעשות כל מה שבידו, ואף כשהוא יודע וכמו נח) שיעשה לו נס - עליו לגרום להסתרתו, כביכול להשתתף עם ה' בדרך בה בחר הוא לפעול בעולם.

דברים אלו מפורשים יותר בדברי הרמב"ן בענין מלחמת מצוה⁹: "וציווה ופקדו שרי צבאות בראש העם - כי התורה תצווה בדרך הארץ, ותעשה הניסים עם יראיו בהסתר, ואין החפץ לפניו לשנות טבעו של עולם זולתי כאשר אין שם דרך בהצלה אחרת, או להודיע שמו לצריי לעתים כאשר היה בקריעת ים סוף וכיוצא בו". כך ביחס למנין שבתחילת ספר במדבר¹⁰: "כי היה זה כדרך שהמלכות עושה בבואם למלחמה, כי עתה היו מזומנים ליכנס לארץ ולבוא במלחמה עם מלכי האמורי אשר בעבר הירדן ועם השאר כולם... והיו משה והנשיאים צריכין לדעת מספר חלוצי צבא המלחמה וכן מספר כל שבט ושבט ומה יפקוד עליו בערבות מואב במערכות המלחמה, כי התורה לא תסמוך על הנס שירדוף אחד אלף. וזה טעם 'כל יוצא צבא בישראל', כי המנין מפני צבא המלחמה...". כך גם ביחס לשליחת המרגלים¹¹: "ישראל אמרו כדרך כל הבאים להלחם בארץ נכריה ששולחים לפנייהם אנשים לדעת הדרכים ומבוא הערים, ובשובם ילכו התרים בראש הצבא להורות לפנייהם הדרכים... ושיתנו להם עצה באיזו עיר ילחמו תחילה ומאיזה צד יהיה נוח לכבוש את הארץ,

7 [וראה עוד בענין זה במאמרו של הרב י"י חרל"פ ב'המעין' ניסן תשס"ד [מג, ג] עמ' 41 ואילך ובעיקר בהע' 14, ובתגובתו של הרב נריה גוטל בגליון שאחריו עמ' 83 ואילך, ולהלן בהערתו של הרב כרמיאל כהן עמ' 60-62 הערת העורך.]

8 בראשית ו, יט.

9 דברים כ, ט.

10 במדבר א, מה.

11 במדבר יג, ב.

וכך אמרו בפירוש ושיבו אותנו דבר את הדרך אשר נעלה בה ואת הערים וגו', כלומר הערים אשר נבוא אליהן תחילה ומשם נבוא בכל הארץ. וזו עצה הגונה בכל כובשי ארצות, וכן עשה עוד משה עצמו... וכן ביהושע בן נון... ועל כן היה טוב בעיני משה, כי הכתוב לא יסמוך בכל מעשיו על הנס, אבל יצוה בנלחמים להחלץ ולהשמר ולארום, כאשר בא הכתוב במלחמת העי שהיתה על פי השם ובמקומות רבים...".

לסיכום: לשיטת הרמב"ן התורה דורשת מהאדם עשייה מרבית, ולא רק עשייה סמלית, מפני שחפצו של ה' להנהיג את העולם בדרך של נס נסתר. לכן אין האדם יכול לסמוך על הנס, ועליו להיות כביכול שותף לה' ולפעול להסתרת הנס.

ג. 'התורה לא תסמוך דיניה על הנס'

לדעת הרמב"ן אין זו רק הדרכה עקרונית של התורה שאין סומכים על הנס, אלא שחוקי התורה עצמם, מצוות התורה והלכותיה, בנויים על יסוד זה. וכך הם דבריו בענין חובת הרפואה¹²: "...יש על המכה תשלומי הרפואה, כי התורה לא תסמוך דיניה על הניסים, כאשר אמרה כי לא יחדל אביון מקרב הארץ מדעתו שכן יהיה"... התורה לא תסמוך דיניה על הנס, ולכן על הפצוע להיעזר ברופא ועל המכה לשלם על כך; על פי אותו עיקרון התורה מצווה על נתינת צדקה לעניים ואין היא סומכת על הנס שלא יהיו עניים, 'מדעתו שכך יהיה'¹³.

רק במקום אחד ציוותה התורה מצוה שיסודה תלוי בנס, וזוהי מצות סוטה. אומר על כך הרמב"ן¹⁴: "הנה אין בכל משפטי התורה דבר תלוי בנס זולתי הענין הזה, שהוא פלא ונס קבוע שיעשה בישראל בהיותם רובם עושים רצונו של מקום, כי חפץ למען צדקו לייסר הנשים שלא תעשינה כזימת יתר העמים, ולנקות ישראל מן הממזרות, שיהיו ראויים להשרות שכינה בתוכם". אמנם זהו יוצא מן הכלל המלמד על הכלל, וגם מצוה זו יכולה להתקיים רק "בהיותם רובם עושים רצונו של מקום".

ד. האם סומכים על נס נסתר?

כאמור, דרך הנהגת ה' את העולם היא בניסים נסתרים, לכן אל לו לאדם לצפות לנס גלוי. האם האדם יכול לסמוך על נס נסתר? לדוגמה: האם די לפעול פעולה מועטת, ובכך לאפשר לנס 'להסתתר' שהרי ניתן יהיה לתלות את התוצאה בפעולת האדם, ולסמוך על ה' שישלים את הפעולה? האם למשל ניתן לומר לאדם עסוק מעט

12 ויקרא כ, יא.

13 וראה עוד ברמב"ן ויקרא כא, יז.

14 במדבר ה, כ.

בפרנסה כדי שפרנסתך לא תהיה בנס גלוי, וסמוך על ה' ישלים פרנסתך ע"י נס נסתר בלא טורח¹⁵?

מדברי הרמב"ן בענייני רפואה ניתן לקבל תשובה חיובית. אומר הרמב"ן¹⁶: "...וכן היו הצדיקים עושים בזמן הנבואה, גם כי יקדם עוון שיחלו - לא ידרשו ברופאים, רק בנביאים... ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון השם, אחר שהבטיח וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך - והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו ולצוות עליו... והוא מאמרם שאין דרכם של בני אדם ברפואות אלא שנהגו: אילו לא היה דרכם ברפואות יחלה האדם כפי אשר יהיה עליו עונש חטאו ויתרפא ברצון ה', אבל הם נהגו ברפואות - והשם הניחם למקרי הטבעים. וזו היא כונתם באמרם ורפא ירפא מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות, לא אמרו שנתנה רשות לחולה להתרפאות, אלא כיון שחלה החולה ובא להתרפאות, כי נהג ברפואות והוא לא היה מעדת השם שחלקם בחיים, אין לרופא לאסור עצמו מרפואתו, לא מפני חשש שמא ימות בידו - אחרי שהוא בקי במלאכה ההיא, ולא בעבור שיאמר כי השם לבדו הוא רופא כל בשר - שכבר נהגו... אבל ברצות השם דרכי איש אין לו עסק ברופאים¹⁷."

ואם נקשה הרי אין סומכים על הנס? התשובה היא שאין זה נס גלוי אלא נס נסתר, שהרי דרך הרפואה הוא בתזונה נכונה, ועל המאמין לבטוח שה' מברך את מזונו ומימיו ובכך מצילו מחולי¹⁸.

15 ראה מכתב מאליהו חלק א עמ' 187-188 שנקט בדרך זו.

16 ויקרא כ, יא.

17 אומנם הרמב"ן כותב בסגנון אחר בתורת האדם וכתבי הרמב"ן מהד' מוסד הרב קוק ח"ב עמ' מב): "ומסתברא דהא דאמרינן נתנה תורה רשות לרופא לרפאות לומר שאינו אסור משום חשש השגגה, א"ל שלא יאמרו הקב"ה מוחץ והוא מרפא, שאין דרכן של בני אדם ברפואות אלא שנהגו, כענין שכתוב גם בחליו לא דרש את ה' כי אם ברופאים. אבל האי רשות - רשות דמצוה הוא, דמצוה לרפאות ובכלל פיקו"ל הוא... והואיל ומחללין שבת ברפואות ש"מ בכלל פקוח נפש הן, ופקוח נפש מצוה רבה היא, הזריז בחכמה זו משובח והנשאל מנגונה והשואל שופך דמים, וכ"ש המתיאש ואינו עושה. וש"מ כל רופא שיודע בחכמה ומלאכה זו חייב הוא לרפאות, ואם מנע עצמו ה"ז שופך דמים". אמנם גם בדבריו כאן הוא אינו מונע מהמאמין לסמוך על ה' ולהתעלם מדרכי הרפואה. וראה בציץ אליעזר המובא בהערות להלן שעמד על עניינים אלו.

18 כך לומד את דברי הרמב"ן אבי האבני נזר, הרב זאב נחום אב"ד ביאלא מח"ס אגודת האזוב, בתשובתו המובאת באבני נזר חו"מ סי' קצג. השאלה בה הוא דן היא: "אם מותר לחולה לשתות לרפואה חלב טמא, וגם אם הרופאים אומרים שצריך - אם מותר לחולה להחמיר על עצמו שלא לשתות". בתשובה לשאלה הראשונה הוא עונה: "הדבר פשוט דאין מותר רק עפ"י רופא מומחה שאומר שיש סכנה לחולה, גם שיאמר שאין רפואה בדבר היתר רק בחלב טמא". בתשובתו לשאלה השנייה הוא דן בהרחבה בדברי הרמב"ן, ומסיק: "איש צדיק שרוצה להחמיר על עצמו במאכלות אסורות, ובוטח בהש"י כדי שלא לאכול מאכלות אסורות, אף שבלא מאכלות אסורות עוסק ברפואות ואין מחזיק עצמו צדיק כ"כ... אבל

מי הוא המאמין שיכול לסמוך לכתחילה על נס נסתר? הרמב"ן עומד על ההבדל שבין הברכות שבספר שמות לברכות שבספר ויקרא: "והנה הברכות האלה [של ספר ויקרא] כפי פשוטן, עם היותן רבות כלליות בענין המטר השובע והשלום ופריה ורביה, אינן כמו הברכות שביד כבר בקצרה - וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך; כי שם יבטיח במאכל ובמשתה, ושיהיה לברכה עד שלא יארע שום חולי בגופינו, ועל כן יהיו כלי הזרע שלמים ובריאים ונוליד כהוגן ונחיה ימים מלאים... והטעם בזה, כי הברכות, אע"פ שהם ניסים, הם מן הניסים הנסתרים שכל התורה מלאה מהם כאשר פירשתי, והם אפילו ליחיד העובד, כי כאשר יהיה האיש החסיד שומר כל מצות ה' אלוקיו - ישמרהו האל מן החולי והעקרות והשכול, וימלא ימיו בטובה...". הברכות בספר שמות הן ברכות פרטיות "אפילו ליחיד העובד", ברכות במאכל ובמשתה ובבריאות ובאריכות ימים ובהעמדת צאצאים ל"חסיד שומר כל מצות ה' אלוקיו"; לעומתן הברכות בספר ויקרא הן ברכות כלליות "בהיות ישראל שלמים והם רבים לא יתנהג עניינם בטבע כלל" וכנ"ל. משמע מדברי הרמב"ן שיחיד יכול לסמוך על נס נסתר רק בהיותו "חסיד שומר כל מצות ה' אלוקיו", והציבור בהיותם "שלמים והם רבים". המדרגה בה יש לדרוש דווקא בנביאים ולא ברופאים היא פועל יוצא ממצאות רוחנית מתוקנת, ורק כאשר נמצאים במדרגה זו זוכים למדרגת הזכאים לניסים נסתרים¹⁹.

אם במאכלות אסורות רוצה לסמוך עצמו על הרמב"ן ז"ל - שפיר דמי... מי שאינו צדיק ורוצה להחמיר על עצמו במאכלות אסורות נגד הרופאים, עדיין יש לשאול בזה אם מותר, כיון שבסתם אדם כתב הט"ז שחיוב ומצוה יש להתרפאות מרופאים. אך נראה לי דלענין זה מקרי צדיק שמחמיר על עצמו במאכלות אסורות ובוטח בהש"י אפי' במה שיש בו סכנת נפשו, וא"כ אפילו מי שאינו צדיק אפילו הכי מותר לו להחמיר על עצמו במאכלות אסורות נגד הרופאים".

19 הסבר זה מנוגד כמובן להסבר של הרב זאב נחום מביאלא, והוא מתאים להסברו של הרב אליעזר וולדינברג זצ"ל בשו"ת ציץ אליעזר חלק ה (רמת רחל פרק כ), וז"ל: "מכיון שלפי מציאות הדברים דכמעט רובא דרובא דבני אדם אינם זכאים לכך שתבוא רפואתם ע"י נס מן השמים, והתורה בעצמה לא תסמוך דיני' על הניסים (עיי' סוף דברי הרמב"ן שם בפ"י עה"ת), א"כ שוב כלול נתינת הרשות גם לחולה, ועוד יותר מזה דמצוה וחיובא נמי איכא בדבר כיון דלפי מעשה האדם חיותו תלוי בכך"... הוא חוזר ודן בנושא זה בהרחבה בחלק יא סימן מא: "כתבה התורה נתינת רשות זאת בדרך של נתינת רשות לרופא לרפאות כאשר ישראל אינם נמצאים בדרגה הגבוהה הרצויה לפניו ית"ש, שאז מניחם השם למקרה הטבעים, או כאשר היחיד בודל את עצמו בשעה שישראל בכללותם כן נמצאים בדרגה של עדת השם ושחלקם בחיים, ונוהג את עצמו ברפואות ובא להתרפאות. ומצב זה של הדרגה הרוממה הזאת היה במציאות בזמן הנבואה, לכן היו מתנהגים אז ככה הצדיקים בזמן הנבואה, שגם כי יקרה עון שיחלו - לא ידרשו ברופאים רק בנביאים..."

האם הצדיק יכול לסמוך על צדיקותו, ולהיות בטוח שתמיד יעשה עמו נס נסתר? כתב על כך הרמב"ן בפירושו לאיוב²⁰: "לא יגרע מצדיק עיניו - זה הכתוב מפרש ענין גדול בענין ההשגחה... ומן הטעם הזה ישמור את הצדיקים, כי כאשר ליבם ועיניהם תמיד עמו - כן עיני ה' עליהם מראשית השנה ועד אחרית שנה, עד כי החסיד הגמור הדבק באלוקיו תמיד, ולא יפרד הידבק במחשבתו בו בענין מענייני העולם, יהיה נשמר תמיד מכל מקרי הזמן אפילו ההווים בטבע, וישתמר מהם בנס יעשה לו תמיד... וכפי קרבתו להדבק באלוקיו ישתמר שמירה מעולה. והרחוק מהאל במחשבתו ומעשיו, ואפילו לא יתחייב מיתה בחטאו אשר חטא, יהיה משולח ונעזב למקרים... ומפני שרוב העולם מן הכת הזאת האמצעית, צוותה התורה להחליץ הנלחמים, וענין משוח מלחמה להשיב היראים ולא ימס לבבו את אחיו כלבבו, וכל תקון המערכות אשר בתורה או בנביאים... כי אם ראויים הם - יוצאים במעט גוי ונוצחים בלי נשק, ואילו היו חייבים - בנצוח עם לא יועיל למו, רק הענין כי ראויים להתנהג בדרך הטבע והמקרה". ובאופן מעט שונה הרמב"ן אומר זאת בפירושו לתורה²¹: "ודע כי הניסים לא יעשו לטובה או לרעה רק לצדיקים גמורים או לרשעים גמורים, אבל הבינונים כדרך מנהגו של עולם יעשה בהם טובה או רעה כדרכם וכעלילותם". הרי שהדבק בה' באופן מושלם כמעט ואינו צריך להשתדל²² ויכול לבטוח בה' שיעשה לו נס, אומנם אם הוא חושש שיש חסרון מסויים בדבקותו בה' עליו לחשוש שה' לא יעשה עמו נס. כך פחדו של יעקב מעשו בשובו לארץ²³ למרות הבטחות הקב"ה נבע מהחשש "פן יגרום החטא... כי דרך הצדיקים לירא תמיד, והיה מתירא אולי אפילו משיצא משם חטא בבואו בברית עם לבן עובד עבודה זרה או בדבר אחר, ושגיאות מי יבין"; לכן יעקב נוקט בפעולות שונות ומרבה תפילה ואינו נשען על מעשיו הטובים. באופן מעט שונה אומר זאת הרמב"ן בחיבורו האמונה והבטחון²⁴: "כל הבוטח מאמין, לפי שאין אדם בוטח אלא במי שמאמין בו שהיכולת בידו למלאות שאלתו; ואין כל המאמין בוטח, כי לפעמים ירא שמא יגרום החטא, או שמא קיבל כבר על מעשיו הטובים בניסים שעשה לו הבורא... ועל כן ישתדל בנוהג שבעולם להנצל מצרתו או להשיג שאלתו ובקשתו. ולולא היראה שמא יגרום החטא - היה ההשתדלות להנצל אפילו על ידי נוהג העולם חסרון באמונתו... על כן לא ייתכן שיירא מי שבוטח בעצמו שלא חטא מעולם, אבל הירא מן החטא יתכן שיירא שלא תבוא עליו צרה מצד אותו החטא".

20 פרק לו, ז. עמ' קח בכתבי הרמב"ן ח"א הוצאת מוסד הרב קוק.

21 דברים יא, יג.

22 אומנם גם הוא צריך לעשות השתדלות כלשהי, שהרי "הם יוצאים במעט גוי ונוצחים בלי נשק", מכאן שעליהם לפחות לצאת כנגד האוייב.

23 בראשית לב, יג.

24 פרק א, כתבי הרמב"ן ח"ב עמ' שנג-ד הוצאת מוסד הרב קוק.

בספרו האמונה והבטחון²⁵ מברר הרמב"ן שיש מדרגה נוספת²⁶: "והיודע בעצמו שהוא צדיק, אבל מתכוין למה שאמרו 'היה לך לעזרני'²⁷ - הרי ליבו לשמים, ויפה הוא עושה, ואין זה חסרון באמונה." הרי שיש מדרגה נוספת השייכת בצדיק שאין בו חטא ושהוא דבק בה', והיא מדרגת 'היה לך לעזרני'.

הרמב"ן מביא שלושה הסברים להכנות של יעקב לפגישה עם עשו. הסבר ראשון הוא שיעקב חשש שמא יגרום החטא, ולכן עסק בכל ההכנות; הסבר שני הוא שיעקב לא חשש לפגיעה בו או במשפחתו, אלא לכל המחנה והרכוש אשר עמו; וההסבר השלישי²⁸: "וכן יתכן לומר שנתכוין יעקב אבינו בהקדימו אותו במנחה ובחצותו אותם לשני מחנות, כדי להמציא מקום לעזר ולהצלה הבא עליו מן השמים, שלא להטריח לפני הבורא יתברך, כפשט מאמר היה לך לעזרני. וכתוב ומכר מאחזותו ולא כל אחוזתו, למדה תורה דרך ארץ שישיר אדם שדה אחת לפניו. וכתוב ויאמר אליה אלישע מה אעשה לך הגידי לי מה יש לך בבית." הרי שעל הצדיק לעשות הכנה להצלה האלוקית, כביכול כדי שלא להטריח את ה' יותר מידי, כדי 'לעזור' לקב"ה במעשיו.

לדעת הרמב"ן קיימות אם כן שלוש מדרגות באמונה ובבטחון. המדרגה הראשונה היא של מי שאינו שלם במעשיו, שעליו להשתדל באמצעים גשמיים, כי מחמת החסרון שבו אין ה' עושה עמו נס; המדרגה השניה היא מדרגת השלם שאין בו שום חטא, שהוא יכול לא לעסוק בהשתדלות גשמית, ולבטוח בכך שה' יעשה עמו נס בכל צרכיו²⁹; המדרגה השלישית היא של השלם שאין בו שום חטא, אך אע"פ כן הוא כן עוסק בהשתדלות "כדי להמציא מקום לעזר ולהצלה הבא עליו מן השמים, שלא להטריח לפני הבורא יתברך". ונראה שלדעת הרמב"ן מדרגה זו היא המדרגה הגבוהה ביותר, אליה יש לשאוף ולהתחנך.

25 יש לציין שזיהוי הרמב"ן כמחבר ספר האמונה והבטחון אינו פשוט, עי' ח"ד שעוועל במבוא לספר (שם עמודים שמא-שמט).

26 פרק א, כתבי הרמב"ן ח"ב עמ' שנד.

27 המושג 'היה לך לעזרני' מקורו בגמרא בשבת פט, א: "ואמר רבי יהושע בן לוי בשעה שעלה משה למרום מצאו להקדוש ברוך הוא שהיה קושר כתרים לאותיות. אמר לו: משה, אין שלום בעירך (רש"י - אין דרך ליתן שלום במקומך); אמר לפניו: כלום יש עבד שנותן שלום לרבו? אמר לו: **היה לך לעזרני** (רש"י - לומר תצלה מלאכתך); מיד (רש"י - בעליה אחרת) אמר לו: ועתה יגדל נא כח ה' כאשר דברת".

28 האמונה והבטחון עמ' שנה.

29 יש להזכיר שבכל מקום בו אנו מדברים על נס כוונתנו לניסים נסתרים, כפי שביארנו לעיל שאין ה' פועל בעולם בניסים גלויים כי "זולתי כאשר אין שם דרך בהצלה אחרת, או להודיע שמו לצריו לעתים, כאשר היה בקריעת ים סוף וכיוצא בו" (דברים כ, ט).